

Максимова Т.

**БАЙЫМБЕТ АБДРАХМАНОВ – ТАМСИЛ ЖАНРЫН ӨНУКТҮРГӨН
АЛЛЕГОРИЯНЫН ЧЕБЕРИ**

Максимова Т.

**БАЙЫМБЕТ АБДРАХМАНОВ – МАСТЕР АЛЛЕГОРИИ И
ОСНОВОПОЛОЖНИК ЖАНРА БАСНИ**

T. Maksitova

**BAIYMBET ABDRAKHMANOV – MASTER OF ALLEGORY AND
THE FOUNDER OF THE GENRE OF FABLE**

УДК: 82.191

Бул макалада кыргыз адабиятынын алп акыны Байымбет Абдрахмановдун тамсил жанрын негиздегендиги иликтенди.

Негизги сөздөр: адабият, жанр, тамсил, акын, жомок.

В этой статье речь идет об Байымбете Абдрахманове – основоположнике кыргызской басни.

Ключевые слова: литература, жанр, басня, поэт, сказка.

In this article we are talking about Baiymbet Abdrakhmanov – founder of the kyrgyz fables.

Key words: literature, genre, the fable, the poet, the tale.

Тоголок Молдо – кыргыз адабиятында тамсил жанрына чыйыр жол салган көркөм сөз чебери. Анын чыгармачылыгында социалдык жана моралдык-дидактикалык мазмундагы тамсилдер арбын. Санат, насыят айтуу акындын дээрлик бардык тамсилдерине мүнөздүү. Тамсилдеринде акын жалкоолук, жалганчылык, мактанчаактык сыяктуу терс касиеттерди ашкерелеп келекелейт. Ошентип, Тоголок Молдо адамдардагы ар кыл жакшы-жаман сапаттарды ырга кошуп, ой толгоп, алардын ар бирине тиешелүү баасын берген, замандаштарын дайыма жакшы сапаттарды аркалоого, аларды өздөрүнүн өмүр жолунда бек тутууга үндөгөн.

Элдик акындар тарабынан көп көңүл бурулбай жана иштелбей келген тамсил жанрына Тоголок Молдонун көп эмгек сиңириши анын котормо аркылуу башка элдердин тамсилдери менен терең таанышканынан болуу керек. Акын эл арасында кара сөз түрүндө жашаган тамсилдик, аңыздык, жомоктук мазмунду ырга айландырып, анын тарбиялык, социалдык маңызын арттырган.

Коомдук турмуштун, адамдардын аң-сезиминин улам өркүндөп отурушу айбандар арасында адам коомундагыдай аң-сезимдүү турмуштун болбостугун ачууга жетишкен. Кийинчерээк айбанаттар жөнүндөгү анекдот, жомоктор аркылуу адамдар арасындагы айрым терс көрүнүштөрдү шылдыңдап күлө баштаган. Дал ушул айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордун элдин турмушун аллегориялык түрдө ача башташы

тамсил жанрынын пайда болушуна негиз болгон. Айбандар арасындагы жолугуучу түрдүү шарттар-жырткыч айбандар жана ага тамак болуучу айбандардын, күчтүүлөр жана күчсүздөрдүн болушу таптык коомдогу адамдардын турмушуна өтө эле окшош болгон. Адам коомунда бар болгону мындай жырткычтык аң-сезимдүүлүк менен ишке ашкан: бирөө куу, бирөө кара мүртөз, жырткыч, бирөө аңкоо, бирөө адептүү, бирөө мээримдүү, бирөө таш боор болгон. Айбандардагы мындай жалпылыктарды көрсөтүү менен адам коомундагы ар түрдүү мамилелерди ачуу тамсил жанрынын негизи болуп калган. Айрыкча эзүүчү таптын чүмбөттөлгөн бетин ачууда, чыныгы жүзүн көрсөтүүдө тамсил ыктуу курал болгон [13, 39-б.].

Фольклордо тамсилдер, албетте, кара сөз түрүндө болгон. Акындар ал даяр сюжеттердин негизинде ырларды (тамсилдерди) түзүшкөн. Албетте, эле жөн гана ырга айландыруу жетиштүү болгон эмес. Эң негизгиси ошол элдик сюжеттин маанисин ого бетер тереңдетип, тактап, көркөмдөп, элпек тил, курч поэзия менен иштеп чыгуу болуп эсептелет. Элестүү образ, чукугандай айтылган сөз, көңүлдү кытыгылаган азил тамсилдин гармониялык бирдигин түзөт.

Байымбет Абдрахмановдун дал ошондой бирдиктерден турган тамсилдери кыргыз адабиятында зор орду бар. Сөз акындын “Уй менен музоосу”, “Иттин доолдай тиктирем дегени”, “Бөрү менен түлкү”, “Каркыра менен түлкү”, “Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы”, “Эшек менен булбул”, “Куштардын аңгемеси”, “Төөнүн арызы” сыяктуу тамсилдери жөнүндө болмокчу.

Эң белгилүү «Иттин доолдай тиктирем дегени» деген тамсили эл арасына кеңири таралып, лакапка айланган. Бул тамсил аркылуу Тоголок Молдо жалкоо, арамза, экиленген адамдын образын ачып берген. Сөз берип, бирок убадасында турбаган, үшүгөндө кийимди эстеп, ысыганда унутуп калган жалкоонун кылык-жоругун көрсөткөн. Кыш чилдеде куруган ит:

Жакшыраак байга барайын,
Акымды бүтүн алайын.
Доолдай кийип жасанып,

Оокаттын жайын карайын, – деп ниет кылды, бирок жай чилдесинде жайрап жүрүп, үшүгөн күндөрүн эстеп да койбоду.

Ал аңгыча кыш өттү,
Жадырап жайнап жаз өттү,
Ит унутту айтканын,
Кышында музда жатканын.
Чепкен чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр,
Жалкоонун жайы ушундай,
Жайкалып уйку салыптыр.

Тамсилди окуган балдар ишке ашпай калган убада аркылуу жалкоолук, арамзалык жаман сапат экенин түшүнүшөт. Акын жаман сапаттан арыла албаса, адатка айланарын айткысы келген. Ал эми адат адамды өмүр бою коштоп жүрөрүн көрсөткүсү келген.

Тоголок Молдо элдик оозеки адабияттагы «Каркыра менен түлкү», «Бөрү менен түлкү», «Кыргый менен үкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» сыяктуу кыска прозалык аңгемелерди да ырга айландырып, жанрдык, мазмундук, формалык жагынан тамсилдик деңгээлге көтөргөн. Мисалы, «Каркыра менен түлкү» элдик вариант боюнча каркыра менен түлкү бир чуркура уя жасап, бирге жашашкан экен. Каркыра балапандарга жем издеп кеткенде, түлкү бир балапанын жеп коет да, каркырага анткорсунуп, көзүнө жаш алат.

Жогоркудай кыска эле баяндоону Байымбет Абдрахманов тамсилдин деңгээлине көтөрөт. Чыгарма эрте жазды көркөмдөп сүрөттөө менен башталат. Төрт балалуу түлкү менен беш балалуу каркыра кошуна болуп достошот. Түлкүнүн казган ийини жок, күчүктөрүн ээрчитип, каркыранын уясына баш калкалайт. Каркыра балдарына жем издеп кеткенде анын бир баласын жеп алып, карды тоюп отуруп калат да, каркырага:

Сен кеткенде, мен кетип,
Экөөбүз үйдөн тең кетип,
Санап көрдүм биле албайм,
Тогузунан кими жок,

Кандай бетсиз алды экен? – деп кара күчкө кууланат.

Тоголок Молдо түлкүнүн образын чебер сүрөттөө менен таптык коомдогу эзүүчүлөрдүн алдамчылык бетин ачкан. Ошондой эле ак менен караны, жакшы менен жаманды, түз менен кыйтырды айгинелейин деген. Кой кайтарган карышкырдай болуп ишеничтен чыккан адамдардын бети ачылган. Аманатка кыянат кылгандар ашкереленген.

Ар түрдүү айла-амалдар менен букараларды эзип, жанчып жатканын акын өз көзү менен көргөн. Ошондуктан жөнөкөй эле досчулук жөнүндөгү адептүүлүккө, чынчылдыкка чакырган тамсилди таптын куралы кылууга жетишкен.

«Бөрү менен түлкү» тамсилинде эки типтеги адамдын аллегориялык образын түлкү менен бөрү

аркылуу ачып берет. Бөрү – элге зыян алып келген наадан, ал эми түлкү өз ролунан адашпаган түлкү, анын кылыктары жининди да келтирет, кээде күлкү.

Түлкү, бөрү достошуп,
Өткөн иштен козгошуп.
Бөрү жарат, түлкү жейт,
Жүргөнү бизге күлкү дейт.

Түлкү алдап бөрүнүн тапканын жейт. Акырында экөөнүн досчулугу карышкырдын ажал табышына түлкүнүн себепчи болушу менен бүтөт. Түлкү эртеси келип жемекке карышкырдын этин беките коюп жолго түшөт. Натыйжада зулумдуктан да заалимдик ашып түшөт. Акындын жанбактылардын чыныгы жүзүн ачып, жамандыктын арты кууралчылык экенин ачып берет.

«Эшек менен булбулда» мажилистеги булбулдун айлана-чөйрөдөгү баарын ырга салып сайраганы: айды, жайды, туманды, уларды, кууларды, малды, талды деги эле жер жүзүндөгү ар түрдүү жанды даназалап сайраганы баяндалат. Угуп отургандардын баарына жагып, кезек эшекке келгенде:

Ырас, булбул жакшы сайрады,
Айтпаганы калбады.
Чынын айтсам, бирок,
Үнү короздукуна окшогон жок.

“Булбул менен эшектен” окурмандарды эшектин аңкоолугун, келесоолугун, дабдырлыгын баса белгилеген, тилекке каршы, андайлар арабызда арбын экендиги баарыбызга маалым эмеспи.

«Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» деген тамсилинде Тоголок Молдо окуянын чечилишин өтө эле чеберчилик менен күлкүлүү кылып берген. Адал кылып жегин деп түлкүнү алтыга чейин санатат. «Акылдан түлкү шашканда, алты деп оозун ачканда, бөдөнө кетти кутулуп». Тамсилдин идеясы “Айла алтоо, акыл жетөө” деген макалга төп келет.

«Куштардын аңгемеси» деген чыгармасында Тоголок Молдо карапайымдар менен эзүүчү байларды каймана түрдө куштардын образы катары көрсөтөт. Бул тамсили да түп нускасы элдик чыгармалардан (жомоктон) алынган. Камтыган окуясы, көлөмү, түр жагынан поэмалык касиетке ээ.

Тоголок Молдо «Куштардын аңгемесинде» XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин коомдук түзүлүшүн туура чагылдыруу менен эзилген элдин оор турмушун, эзүүчүлөрдүн ач көздүгүн, залымдигин каймана берген. Анда жырткыч куштардын кыргыйдан тартып бүркүткө чейин кандуу тырмагын салып жатканы айтылат.

Ителги менен ылаачын,
Канча жанды кыйратты.
Катын менен баланы,
Кан какшатып ыйлатты.
Бүркүт деген зору бар,
Биз үчүн жайган тору бар.

Азабы көп боз куштун,
Арылбай турган шору бар.

Тамсилдеги негизги ой ошол эзүүнү көрсөтүү менен ошол оор турмуштан кантип кутулуу жолун издөөдө турат.

Айтып өткөндөй, Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы өзгөчөлүк эл арасында айтылган сатиралык мүнөздөгү жомок, күлкүлүү окуяларды ырга айландырып, алар аркылуу турмуштук, адеп-ахлактык, тарбиялык мааниси бар маселелерди көтөрүшү болуп саналат. Элдик оозеки тамсилдерди иштеп чыгууда Тоголок Молдонун сиңирген эмгеги зор: ал оозеки чыгармадагы тамсилдин сатира жана юморун тандап алып, бийлөөчүлөрдүн бетин ачуучу курч курал катары пайдалана алды. Акындын элдик оозеки чыгармаларга терең тааныштыгы коомдук маселелерди кылдат байкоого түрттү. Чын дили менен элге берилген акын көргөн билгендерин айталбай туралбады. Анын куралы тамсил болду.

Тоголок Молдо элдик оозеки чыгармадагы тамсилдерди мазмун жагынан тереңдетип, идеясын курчутуп иштеп чыгуу менен форма жагынан да байытты. Буга «Төөнүн арызы» деген тамсили сонун далил болот. Кыргыз элинин оозеки чыгармасына 7-8 муун менен 10 жана 11-12 муундагы ыр түзүлүшү мүнөздүү. Тоголок Молдонун «Төөнүн арызы» деген тамсили 4-5 муундук ыр түзүлүшү менен ишке ашкан. Муну 8-10 муундагы ырларды стопалык бөлүнүшү боюнча эки бөлүккө бөлүп рифма түзгөн деп кароого болбойт. «Төөнүн арызы» өзүнчө ритмдик, рифмалык түзүлүшкө ээ, жаңы формадагы тамсил деп айтууга болот.

Менин ээм Элебай,
Жакшы баккан.

Жаан-чачында
Жабуу жапкан.
Короого келем,
Жем-чөп белем.
Аябай тоюп,

Кызматты берем - деп, төөнүн жайынча болуп жаткан турмушу старчын келип алып кетип, оор жүктү жүктөшү менен чиеленет. Акын «Төөнүн арызы» деген тамсилинде жүк көтөргөн төөнүн образы менен теңсиз заманда жанчылып жаткан калың букаралардын турмушун көрсөтөт. [13, 54-6.]

Байымбет Абдрахманов элдик оозеки чыгармалардагы айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктордон жаңы бөлүнүп жаткан тамсил жанрын кайра иштеп чыгып жана өзүнүн оригиналдуу тамсилдерин жаратуу менен кыргыз адабиятынын тамсил жанрына негиз салуучу болуп калды.

Адабияттар:

1. Алимжанов А. Тоголок Молдо – гордость Киргизии. // «Казахстанская правда», 1960г. - 16 июня.
2. Байбосунов А. Тоголок Молдонун жаратылышка болгон көз караштары. // Кыргызстан маданияты, 1985-ж. - 20-июнь, 12-13-беттер.
3. Закиров С. Тоголок Молдонун тамсилдери (Тоголок Молдонун 100 жылдык юбилейине карата). // Советтик Кыргызстан, 1960-ж. - 5-июнь.
4. Каимов К. Сатира элге кызат кылат. Советтик Кыргызстан, 1958-ж. - 14-октябрь.
5. Сооронов О. «Акындын ачыла элек казынасы». // Кыргызстан маданияты, 1976-ж. - 18-март. - 14-15-беттер.
6. Тоголок Молдо изилдөөлөр, эскерүүлөр. // Бишкек «Адабият», 1991-ж. (түзгөн Сулайман Кайыпов).

Рецензент: к.филол.н., доцент Пахыров К.